

Wunderkammer és kamera

A magyar elmeügy vizuális reprezentációjához I.

Expozíció

Az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény a pszichiátriai kezelésben részesülők alkotásai mellett a hajdani budapesti elmeorvosintézetekben¹ készült fényképeket és az intézeti elmeorvosok gyűjtötte és válogatott sajtóanyagot is őriz. Ez a vizuális és textuális dokumentumokból álló, vélhetően sporadikus tárgy-együttes töredékességében is szemlélteti, hogy nevezett intézetek elmeorvosainak gyógyító, adatgyűjtő és gyűjteményező gyakorlatában a fotografikus képeknek lokálisan sajátos szerepe volt.

A hajdani „angyalföldi tébolyda” elmebetegügyi múzeumából² öröklött fényképalbumok és tablók az elmeorvosi gyűjtői szenvedély mellett az intézeti önreprezentáció szándékáról is tanúskodnak. Még akkor is, ha a fényképek elkészítésének körülményeiről és az intézetek technikai felszereltségéről nincsenek adataink. Nem tudjuk, hogy kik fényképeztek, és hogy létezett-e fotólabor az intézetben. Az albumokba rendezett fényképek jó része amatőr fényképezést sejtet. Az első magyar elmebetegügyi múzeumnak otthont adó, a Lipótmező tehermentesítésére 1884-ben alapított angyalföldi intézetben a két háború közti években a betegellátást szolgáló laboratórium és röntgenszoba mellett könyvtárszobát, társalgót, színpados rendezvénytermet, tenispályát, valamint az ápoltak foglalkoztatására és az önellátás részleges biztosítására könyvkötő, szabó-, cipész- és asztalosműhelyt is berendeztek. A fotók laborálásához szükséges eszközök előteremtése nem ütközhetett nehézségekbe (még a szerény, sőt, ínségesnek leírt intézeti körülmények között se), hiszen a fényérzékeny nyersanyag ki-

¹ Az ún. Lipótmező és a 20. század első évtizedeiben „tébolydaként” elhíresült Budapesti Angyalföldi Elme- és Ideggyógyintézet.

² A gyűjtemény anyagát megalapozó elmeorvosról, Selig Árpádról elnevezett múzeum 1931-ben nyílt meg hivatalosan. Selig Árpád haláláig, 1929-ig vezette az angyalföldi intézményt.

dolgozása az orvoslásban ekkor bevett képkalkotó eljárás, a röntgenfelvételek készítésének is technikai feltétele volt. Egy „fotólabor”, vagyis képek készítésére és előhívására alkalmas eszközök és helyiség meglétét tehát feltételezhetjük, de a képek elkészítésének folyamatát, abban az orvos és a páciens, a fényképész és a képen megjelenő személyek viszonyát, a felvételek készítésének szituációját egyéb forrásokat és képzelőerőnket mozgósítva (re)konstruálhatjuk meg.

Növeli a gyűjteményben őrzött fényképek értékét, egyben a kutató zavarát, hogy e felvételeken kívül alig találunk a magyar elmeügy berkeibe bepillantást engedő fényképeket, amelyekkel ezeket összevethetnénk. Páratlan vizuális dokumentumegyüttesnek mutatkozik, amely ugyanakkor a magyar elmeügy fotografikus reprezentációjának hiányát, ebből adódóan a hiány okának kérdéskörét is felveti. Úgy is mondhatnánk, hogy megismerésükkel egy olyan területre tévedünk, amely a feledés, vagy inkább az ismeretlenség homályába vész, s amelynek felfedezésében, kontextualizálásuk kísérletében éppen a hiány érzete lendít tovább. Leginkább magukat ezeket az intézeti fényképeket tudjuk faggatni nem szűnő érdeklődéssel, hiszen, mint a készítés körülményeiről leváló fényképek általában, kielégítetlenül hagyják, egyszersmind izgatóan fel is ajzák nézőjük képzeletét.

A fennmaradt fényképek egyfelől megrendítően sokatmondók: mindenekelőtt az emlékezet megelevenítői. Eltűnt helyeket látunk³, ezek működtetésében serény intézeti alkalmazottakat, valamint olyan embereket, akik a „tébolyda” lakóiként elveszítették kapcsolatukat a külvilággal, és a bentlakással civil énjüket is a falakon kívül hagyták. Megrendítő, hogy a magyar elmeügy tekintetében a huszadik század első felének fényképekben szegény időszakából – e sajátos, mert gyűjtő- és archívumépítő elmeorvosi munka folyamányaként – éppen e „névtelen”, marginalizált élethelyzetbe került, identitásukat veszített intézetlakók közül jó néhányan ránk hagyták képmásukat. A készítési körülmények „feledése” miatt nyugtalanítóan szűkszavú fényképek ugyanakkor etnográfiai információban gazdagok: a fényképeken szereplők megjelenése és viselete beszédes. A tébolyda két háború közti albumaiban nincs nyo-

³ Az angyalföldi intézet 1937-től Nyíró Gyula levezésnylésével kórházasítva mint Budapest-Magdolnavárosi M. Kir. Állami Elme- és Ideggyógyintézet működött, majd átépítve a Nyíró Gyula Kórháznak adott otthont, ma a Róbert Károly Magánkórház van itt. Lásd Dr. Nyíró Gyula: Tapasztalatok a Budapest-Magdolnavárosi (Angyalföldi) M. Kir. Állami Elme- és Ideggyógyintézet egy évi vezetésével kapcsolatban. In *Népegészségügy*, 1938. 1010–1023. és *Az Angyalföldi Tébolydától a Nyíró Gyula Kórházig*. Szerk. Kassai-Farkas Ákos, 1997, Grafon Kiadó.

ma a kórházak pizsamás uniformizáltságának, ugyanakkor a szegénység mind a ruházatokban, mind a kórtermek és a folyosók berendezésében, vagy az arképeken háttérként feltűnő épületrész omladozó felületében tapintható. Nem árt azonban megfégezni a kutatói képzelet csapongását: érdemes összevetni őket a külföldi elmeógyógyintézetekben és pszichiátriai kórházakban készült fotósorozatokkal, valamint a két háború közti évek magyar szociofotográfiájával. Vagyis egyfelől az elmeügyi fényképek sporadikusságának tudatosítása, másfelől az elmeügyi vizuális reprezentáció hiányának szociokulturális kontextusba helyezése segíthet megértésükben, egyszersmind a magyar elmeügynek a kor társadalmi szövetében történő elhelyezésében.

A természet ceruzájával⁴

A mentális betegségek fiziognómiájának leírása, a korabeli diagnózisoknak (például mánia, monómánia, hisztéria, melankólia, dementia, idiotizmus) megfeleltethető arcok, illetve arctípusok kidolgozása a 19. századi pszichiátria markáns paradigmája volt. Európa nyugati felén a század első felében orvosi felkérésre professzionális képzőművészek készítettek portrékat az elmeógyógyintézetek kezeltjeiről betegségük több fázisában, és ezek a rajzok a pszichiátriai szakkönyvek illusztrációiként jelentek meg. A tünetek vizuális rögzítésének és megmutatásának feladatában a pontosság bizonyosságával bíró fénykép szabadalmaztatása után hamar szerepet kapott a pszichiátriában a „művészi” rajzolás mellett. A rajzolással, mint óhatatlanul értelmező ábrázolásmóddal szemben, a minden részletre hierarchia nélkül egyformán érzékeny optikai-technikai médium az objektivitás erejével bírt. Sőt, a fejlesztésekkel együtt haladva a láthatóságok egyre rövidebb idő alatt történő technikai rögzítése azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy a szabad szemmel nem érzékelhető, rebbenő mimikai változások fotografikusan kimerevített képe a láthatatlan lelki és indulati tartalmak ismeretlen világát tárja fel.⁵ A nehezen megérthető, mert begubózásában a külvilágról leváló elmebeteg (franciául aliéné) megközelítéséhez a fotográfiában egy olyan médiumot véltek megtalálni az elmeorvosok, amely közvetíthet a látható és a láthatatlan között, akárcsak a páciensek vizuális megnyilatkozása, rajzaik és írásképek. (A fiziognómiai kutatások

⁴ *The Pencil of Nature*. William Henry Fox Talbot 1844 és 1846 között 150 példányban kiadott, a negatív-pozitív fotóeljárást népszerűsítő albumának címe.

⁵ Walter Benjamin a mozgókép népszerűségének, a fotografikus pillanatfelvételen alapuló filmes tapasztalatok nyomán fogalmazta meg az optikai tudattalan tételét 1936-ban közölt, sokat idézett írásában.

mellett a grafológiai gyűjtések is jelentősek voltak az elmeorvosi munkában, és kezdetekben a páciensek rajzai is az elmeorvosi diagnózist szolgálták.) Az angol *Hugh Welch Diamond*⁶ fotográfus-pszichiáter hamar elmeorvosi munkájának szolgálatába állította a fényképezést: meglátásában a betegekről készített fényképek mentesek attól az elkerülhetetlen karikírozástól, amely a betegekről készített rajzokra jellemző; neutrális képnek tartotta a fényképet mind a művészi, mind a tudományos célok tekintetében. Intézeti praxisában a fényképet terápiás eszközként is alkalmazta: a betegség lefolyásának különböző stádiumaiban készült, a javulást láttató felvételeket megmutatta betegeinek, erősítve bennük a gyógyulás élményét.

Diamond, akit egyébként a fotótörténet is illusztris alkotóként tart számon, azokban az években publikálta a fényképezés és az orvoslás kapcsolatát szemléltető eredményeit, amikor Magyarországon, Schwartzter magánszanatóriumán kívül, még elmeegógyintézet sem létezett. Az első állami intézet Nagyszébenben létesült 1863-ban, első igazgatója az a Schnirch Emil volt, aki öt évvel később, az 1868-ban megnyitott budai elmeegógyintézet, a Lipótmező első igazgató orvosa is lett. A jóval kisebb angyalföldi intézetet a Lipótmező tehermentesítésére, eredetileg a gyógyíthatatlan betegek ápolására 1884-ban alapították. A századfordulón az első családi ápolási telep (Dicsőszentmárton) megszervezésében élen járó nagyszébeni intézet számos, később a Lipótmezőn és Angyalföldön tevékeny elmeorvosnak a tapasztalatszerzésben fontos állomása volt. Itt kezdte pályáját többek között *Epstein László* (Angyalföld), *Hollós István* (Angyalföld, Lipótmező), *Fabinyi Rudolf* (Lipótmező) és *Zsakó István* (Angyalföld, Lipótmező). *Oláh Gusztáv* elmeorvos, aki mind az angyalföldi, mind a lipótmezői intézet munkájában tevékenyen kivette a részét, és akinek személye az elmebetegek emancipációjának ügyével, a falak lebontásának missziójával forrott össze (akárcsak a már említett Hollós Istváné), ugyanúgy Bécsben *Theodor Meynert*nél, majd a francia *Jean-Martin Charcot*-nál, a párizsi Salpêtrière-ben szerezte idegorvosi képesítését, mint Sigmund Freud. A fényképezést és a művészeti anatómusok szaktudását neurológusi munkájában ugyancsak hasznosító Charcot hatása feltűnik a tébolyda múzeumának kép- és dokumentumtárában is, ám sokkal inkább a pszichiátriai diagnózisok (különösen a hisztéria) mellé rendelt képzőművészeti példatár létrehozásában, semmint a hisztériakutatásban kiérlelt charcot-i fényképhasználatban, nevezetesen a mára kritikai olvasatban is ismertté

⁶ *On the Application of Photography to the Physiognomic and Mental Phenomena of Insanity* címen 1856. május 22-én tartott előadást a Royal Societyban. <https://bethlehemheritage.wordpress.com/tag/hugh-welch-diamond/>

vált, a fényképezésnek sajátosan idegorvosi, performatív és teátrális alkalmazásában.⁷

Az idegorvos Charcot és a Salpêtrière kórház fotólaboratóriumában dolgozó fotográfusok együttműködésében zajló hisztériakutatások dokumentációja 1877–80-ig jelent meg Párizsban, három kötetben *Iconographie photographique de la Salpêtrière* címen. Vagyis a magyar pszichiátria intézményesülésének és egyben Oláh Gusztáv párizsi tanulóéveinek időszakában (1880-as évek első fele) Charcot, már a *Les Démoniaque dans l'arts* című munkáján dolgozott Paul Richer művészeti anatómus közreműködésével. Ez az 1883-ban, Párizsban publikált munka a Charcot diagnózisában leírt és ezzel mintegy megszelídített „hisztéria”, vagyis a különféle idegrohamok, görcsök és eksztázisok művészettörténeti perspektívában megírt történetének is tekinthető, mintegy a történeti képhagyomány elmeorvosi/neurológusi metszete. Figyelemre méltó, hogy ez a könyv az angyalföldi intézet könyvtárában is megvolt, a Selig Múzeum ápolta készítette és ma is megtekinthető rajzmásolatai, illetve Zsakó István intézetvezető elmeorvos fennmaradt rajzfüzete pedig közvetlen hatását tanúsítják.

Francis Galton 1881–82-ben végzett fotografikus gyűjtést a londoni Bethlem Hospitalben. Antropometriai Laboratóriumát 1885-ben nyitotta meg Londonban, amely ugyan egyfajta szolgáltatásként is működött, de a kutatási terület, amelyhez elmeorvosintézetekben készített fényképeket, az elmebetegségek öröklődésének kérdése és bizonyítása volt. A bizonyító eljárás eszközeként képzelte el a fényképet: egymásra illesztett kompozit képek elkészítését tervezte, amelyekhez a lefényképezett pácienseknek kínos pontossággal ugyanabban a beállításban kellett a kamera elé állniuk, az orvosi rendszerezést szolgáló számmal beazonosítva (!). A hazai antropometriai mérések módszertana (leginkább a koponyaméreték figyelemmel kísérése, illetve az agy anatómiai vizsgálata) jellemző a századfordulás igazságügyi orvos-szakértésben.⁸ A pszichiátriában pedig még a két háború közötti években is szignifikáns adatokként kezelték a testméreteket, amint ez egy a törpenövés vizsgálatot dokumentáló, a múzeumban őrzött fényképes tablóból és fényképalbumból is kiderül. A

⁷ George Didi-Huberman: *Invention de l'Hystérie: Charcot et l'Iconographie Photographique de la Salpêtrière* Macula. 1982. angolul: *Invention of Hysteria. Charcot and the Photographic Iconography of Salpêtrière*. 2004 MIT Press. Részlet a könyvből magyarul: George Didi-Huberman: A hisztéria föltalálása. Ford. Radics Viktória. In *Ex-Symposion*. 1998/21–22. <http://www.c3.hu/~exsymposion/HTML/no/huberman/kerete.htm>

⁸ Mátay Mónika: Agycentizők a századfordulón, 2005, Budapesti Negyed 47–48. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00034/matay.html>

vizsgálatra felkért városligeti Liliputi Társulat tagjainak fényképein azonban látszik, hogy az orvosi vizsgálat közben is sikerült megőrizniük identitásukat. A monogramos azonosítást és a testméretek feltüntetését kijelölő orvosi tekintet keretét szétfeszítik a szórakoztató színészek kameraérzékenysége: nem tipikus orvosi képek, az orvosi vizsgálatra felkérésre érkező városligeti társulat tagjai a vizsgáló orvosok látóterében színre vitték szórakoztató, színészi mivoltukat. A feltehetően e vizsgálatból is épülő orvosi „eredményeket”, annak az antropometriai mérések módszertanába illeszthető adatgyűjtő fejezetét Zsákó István publikálta.⁹ Ám magának a szenzációszámba menő orvosi vizsgálatnak a sajtóban is híre kelt. „Pár nappal ezelőtt több ismert ideggyógyász kereste fel a pesti törpeszínház tagjait városligeti otthonukban és arra kérték Gerencsér József igazgatót, engedje meg, hogy valamelyik nap az angyalföldi elmeógyógyintézet igazgatója és orvosi kara tudományos kísérleteket végezhesse a törpékkel. Az igazgató belement a dologba és tegnap, hétfőn délelőtt 11 órakor megtörtént a Budapesten ezideig egyedülálló érdekes vizsgálat. [...] Először pontosan kikérdezték a kis művészek származási adatait, különös súlyt helyezve az édesanya korára, testalkatára és egészségi körülményeire. Ezután **különböző orvosi készülékekkel az agyberendezésüket vizsgálták meg.** Egy kis készüléket helyeztek a törpék fülébe, mialatt az orvosok a tenyerükbe fektették a társulat tagjainak fejét és az agy táján érintették őket. Több általános műveltségre vonatkozó kérdés után az orvostudományt leginkább érdeklő probléma került sorra. A törpék szexuális élete. Nagy érdeklődéssel fogadták **Gáspár Jucika** szubrett és **Homonnay Pál bonviván** eljegyzésének a hírért és hozzájuk volt a legtöbb kérdésük. A kiszivárgott hírek szerint a Liliputi Falu törpéit igen tanulékony, megfelelő intelligenciával bíró egyéneknek találták, akiknek kis termetük dacára szívós szervezetük van és valamennyien kitűnő egészségi állapotnak örvendenek. [...] Értesülésünk szerint a közeljövőben más híres orvosprofesszorok is foglalkoznak majd a pesti törpékkel.”¹⁰

A testi, mikroszinten genetikai adottságokkal összefüggő örökléskutatás is kurrens témaként volt jelen a két háború közti pszichiátriában.¹¹ Ten-

⁹ Dr. Zsákó István: Törpék testméretei. In *Budapesti Orvosi Újság*, 1938. 1. szám, 9–11.

¹⁰ A *Mai Nap*, 1933. március 28. In Elmeügyi hírek – elmeorvosok archivált sajtógyűjtése. MTA PMGY kéziratára.

¹¹ A törvényi szabályozás és az orvosi kutatások összefüggéseinek kérdéséhez: A Magyar Orvosi Nagyhét első ülészakájának jegyzőkönyve (1931. május 31.–június 7.), benne a Magyar Elmeorvosok Egyesülete XI. Országos Értekezletének jegyzőkönyvével (32–37). MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény kéziratára.

denciózus alkalmazására is van példa, hiszen a sterilizálás és a házasságkötés előtti kötelező orvosi vizsgálat az alkoholbetegség és a con-genitalis lues (szifilisz) kapcsán felmerült, a házasság tiltása pedig a törpe növésű személyeket is korlátozta. A módszer makacosságában azonban nemcsak a szociális körülményeknek és az eugenikai kérdések politikai megágyazottságának, hanem a forráshiánynak, a „terápiás nihil” tehetetlenségének és a fáziskihagyásokkal létrehozott intézményi keretek differenciálatlanságának is része volt. Míg a két háború közötti évek Amerikájában a kórházasítás folyamata zajlik, Angliában pedig már a 19. század utolsó harmadától az intézeti ápolás idejének lerövidítését és a diagnózisok, valamint a szociális helyzet szerinti differenciálást preferálták, hazai környezetben a különféle betegségekkel érkező és nagyon különböző ellátást igénylő pácienseket fogadó tébolydák egyre zsúfoltabbá váltak.¹² Az 1931-es Orvosi Nagyhét jegyzőkönyvének tanúsága szerint (e rendezvénysorozat részét képezte egyébként az elmeügyi múzeum hivatalos megnyitása is) a törvényalkotás és a belterjes orvosi kutatások egybehangolásának dilemmái, intézményi reformok, a szociális kérdésekkel összehangolt beteggondozás, valamint az elmeorvosi fórumok rendszerességének sürgetése az elmeorvosok látóterében mondhatni állandóan napirenden volt.¹³

A technikai sokszorosíthatóság korszakában¹⁴

1908-ig, a budapesti orvosi egyetem elme- és idegkórtani klinikájának megalapításáig szisztematikus idegorvosi és elmepatológiai kutatásokat csak a budapesti orvosi egyetem pszichiátriai tanszékén lehetett művelni (amelyet európai összehasonlításban ugyancsak későn, 1882-ben alapítottak, és Laufenauer Károly vezetett 1901-ig), ám a tanszék és a más kórházakban elhelyezett „beteganyag” távolsága az oktatásban nehézsé-

¹² Az állami elmeegógyintézetek mellett léteztek kezelési költséget felszámoló egyházi, illetve magánalapítású ún. szanatóriumok is (Siesta Szanatórium). A tébolydáknek és sárgaházaknak nevezett elmeegógyintézetek zsúfoltsága, az ápolószemélyzet hiányával küszködő atmoszférája elevenedik meg *Egy ápoló emlékei* című, kéziratban fennmaradt írásban. MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény kéziratára.

¹³ Magyar Elmeorvosok Egyesülete XI. Országos Értekezletének jegyzőkönyvével (32–59). MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény kéziratára.

¹⁴ Walter Benjamin nagy hatással, 1936-ban közölt tanulmányának címe, amelyben a jövő ígéretes művészetének a fotóalapú, az optikai tudattalanba hatoló mozgóképet sejtí. Ahogy mondani szokták, a megidézett írás ismertetése szétfeszítené ezen írás kereteit. Fejezetcímként azoknak a fotografikus reprezentációknak bemutatására utal, amelyek a nagy példányszámban készülő sajtótermékekben, kiadványokban jelentek meg.

geket okozott. A budapesti egyetem új elme- és idegkórtani klinikájának megalapítását a neurológus-pszichiáterek, többek között Laufenauer Károly évtizedeken át elhúzódo lobbizó, szervező munkája készítette elő. A magyar pszichiátriai intézménytörténet e mérföldkövének, az újonnan megnyílt egyetemi klinikának fotografikus megörökítését Balogh Rudolf hagyta ránk. A minden magyar fotóriporterek atyjaként¹⁵ számon tartott Balogh hat képből álló fényképsorozatát a *Vasárnapi Újság* 1910. márciusi száma közölte.¹⁶ A képek a Balassa utcai új intézményt mutatják be: a professzionális fényképész lencséjén keresztül e hat kép jól komponáltan és mintegy narratívát képezve az utcáról vezeti be az olvasót az épület belsőjébe, a hatalmas folyósókra, ahol a hangulatot néhány beteg mint staf-fázs figura beállítása oldja, illetve a vizsgálószoza orvos-páciens kettősének intim terébe.

Amennyire kuriózum a hajdani angyalföldi intézetben archivált és 1931-től a múzeumuk részévé tett fotografikus anyag, annyira ritkaságszámba megy Balogh Rudolf e téren kifejtett aktivitása. A témaválasztásában rendkívül széles látókörű, a képek elkészítésében igényes Balognak a fotóriporteri munka elsajátításában sok „tanítványa” volt, e speciális tárgyválasztásában azonban eddig nem akadtunk követőjére. A *Vasárnapi Újság* 1912-es, májusi számában ugyancsak az ő fényképein keresztül alkotott képet magának az olvasó az egri elmeógyógyintézetéről: a reverendás gondozó társaságában az udvaron sütkérező, hegedülő, szavaló és a napfogyatkozást néző férfi betegek működtek közre e ritka dokumentum elkészítésében. A hat kép Huszárik Zoltán 1980-ban bemutatott *Csontváry* című filmjének ismerőjét az idő mozdulatlanságának érzetével tölti el.¹⁷

Talán a fentebb részletezett budapesti, Balassa utcai intézményalapításnak tudható be, hogy a tízes évek elején megelevenedni látszik az érdeklődés a pszichiátria elszigetelt területe iránt, és megszületett néhány, a falakon kívüli élet és az örültek világa között közvetítő fényképes dokumentum/esszé. Ezek közé tartozik a *Fráter Aladár* 1911-ben megjelent írását kísérő fényképsorozat is: a családi ápolás intézményének történetét, az Európa-szerte híres gheeli modell meghonosítását felvázoló írás, illet-

¹⁵ Kincses Károly–Kolta Magdolna: *Minden magyar fotóriporterek atyja: Balogh Rudolf*. Magyar Fotográfiai Múzeum, 1998. Ebben az egyébként alapos, bőséges forrásfeldolgozáson alapuló monográfiában nincs nyoma Balognak az elmeügy tárgykörébe tartozó, vagy azzal érintkező munkáinak, fotósorozatainak.

¹⁶ Ezúton is köszönöm Fónagy Zoltánnak, hogy a *Vasárnapi Újság* fotósorozatára felhívta a figyelmem. http://epa.oszk.hu/00000/00030/02934/pdf/VU_EPA00030_1910_10.pdf

¹⁷ http://epa.oszk.hu/00000/00030/03049/pdf/VU_EPA00030_1912_18.pdf

ve a dicső szentmártoni telep életébe bepillantást engedő fényképsorozat az *Élet* hasábjain jelent meg.¹⁸ A közvetítésnek, a megismerés és a bemutatás igényének ez a fellendülése azonban a Nagy Háborúval, majd az azt követő évtizedekben elapadni látszik. A magyar neurológus-pszichiáterek orvosi kutatómunkájában a fénykép orvosi szemléltető ábraként továbbra is jelen volt: mind a szaktanulmányok, az eredeti, vagy magyar nyelvre fordított pszichiátriai és neurológiai szakkönyvek, mind a sporadikusan fennmaradt fényképek (melyek szakkérdésekben folytatott levelezések csatolmányai is voltak) tanúskodnak erről. Az önmagát analizáló és diagnosztizáló Karinthy Frigyes sem másban, mint ezeknek a szakkönyveknek orvosi illusztrációiban talál rá sorstársaira a *koponyája körüli utazása* során: „Bing neurológiáját, Bleuler pszichiátriáját már azelőtt is lapozgattam, de most, hogy a betű összefolyt beteg szemem előtt, különös erővel keltek életre a szövegmagyarázó ábrák. Személyes ismerőseimmé váltak a

¹⁸ Fráter Aladár: Az elmebajosok birodalmában. *Élet*, 1911. II. 930–935. (Különnyomatban az angyalföldi múzeum sajtógyűjtésébe helyezve MTA PMGY kéziratár.) (Magyarországon az elmebajosok ügye) „...kábitóan, hihetetlenül gyászos, annyira gyászos, hogy talán még az ellenségeink sem hinnék. Meg kell gondolni, hogy Magyarországon körülbelül negyvenezer olyan ember jár-kél kisebb-nagyobb szabadsággal, aki nem beszámítható. Ezek a nyomorultak nem urai a cselekedeteiknek, ha lopnak, rabolnak, vagy akár ölnék is, nem a börtönbe, hanem a kórházba kell vinni őket. Magyarországon az elmeegógyintézetekben igen sok a »törvénszéki eset« – így hívják azokat, akiket a bíróságok küldenek a tébolydákba – de jó volna tudni azt is, hogy hány örült sýnlődik Magyarországon a börtönökben és fegyházakban, olyanok, akiken szakértő hiányában, vagy csak úgy egészen véletlenül nem vették észre a háborodottságot. Az újságok igen gyakran közölnek híreket vadállatias gyilkosságról, amikor asszony a férjét, férj a feleségét, gyermek a szülőjét megérthetetlen kegyetlenséggel elpusztítja. Ezekből a hírekből igen sok eljut külföldi lapokba is, ahol mint szépen kiszínezett magyar specialitásokat találják föl az olvasóknak: holott az esetek kilenczederészökben örült embernek a szörnyűségei. Aki ismeri az elmebajosok helyzetét Magyarországon, annak ebben a megállapításban semmi kétsége sem lehet.” (a gheeli mintára 1904-ben induló családi ápolás intézményéről Oláh Gusztáv a lipót igazgatója) „a múlt év telén felolvasást tartott erről a kérdéstről Berlinben s valósággal frappírozta a német tudós világot az erdélyi magyar asszony csodálatosan fejlett szellemi képességeiről tanúskodó adataival. [...] Dicsőszentmártonban és a körülötte lévő falvakban mostanig mintegy hatszáz elmebajos él, szinte azt lehet mondani, rendes társadalmi életet. [...] Általában megérthető, hogy mennyire ostromolják Zsakó doktort, a családi ápoltak főorvosát azok, akik még nem kaptak beteget. Ígérnek fűt és fát, helyesebben cseréptetőt a házra és deszkaplót a szobába, csak hogy beteget kaphassanak, mert beteget csak olyan helyre adnak, ahol a biztonságáról és az egészségéről lehetően gondoskodva van. És csodálatos, milyen átalakulást idéz elő az örültek megjelenése egy-egy községben. (Ha kisgyerek van a háznál az örült játszik vele, egyik helyen libát őriz a beteg, a másik helyen pörgeti a rokkát.)”

csonka-bonka, ferde-görbe bénultak, a petyhüdt tekintetű mixödémás, a nagyzási hóbort megszálottja gögösen felszegett állával, a mikrokefál legény, csöpp fejbűbja alatt széles arcán a pokoli vidámságnak nem is dantei, inkább homéri kacajával. Egy fényképre sokszor visszalapoztam: teljesen csonttá aszott idióta nő, meztelenül odatámasztva a klinika lócájára, csapzott hajjal és magas, de homorú homlokkal, profilja sejtelmes kínokról beszél, amiket nem tud kifejezni, még jajgatással sem, mint az állatok. Little-kóros fiú, görcsbe csavarodott végtagokkal, négykézláb: agyát akkor érte a sérülés, mikor a világra jött, puha koponyáját összeroppantotta az anyaöl. Némelyik beteg szemét négyszögletes fekete álarc takarja el, hogy ne lehessen ráismerni. Este az ágyam fölé boruló lámpaernyő alatt szomorúság fog el, valami másra gondolni végre.”¹⁹

Jelenlegi tudásunk szerint, éppen az angyalföldi múzeum fotóarchívumát ismerve elmondhatjuk, hogy az eset-konzultáció szakmai határain túllépő, az intézetek és a betegek világát, a beteggel kooperáló és szociális problémákkal szembesülő elmeorvos munkáját a laikusoknak bemutató fotografikus reprezentáció igénye az intézeti elmeorvosokban fogant meg. Ennek motiváló tényezője az az elmeorvosok által az az egyértelműen és széles körben tapasztalt félelem és intolerancia lehetett, amely az örület és az örültek megbélyegzésén keresztül, magukat az intézeti elmeorvosokat is érintette, és ennek a tapasztalatuknak hangot is adtak.

Az elmeegógyintézetek világának démonizálása és marginalizált létezés módja nem vonzotta a fiatal orvosokat, a szakemberek kis létszáma következtében pedig saját érdekei képviselőként sem volt igazán hatékony. Oláh Gusztáv 1933-ban, az elmeorvosok egyesületének jubileumi ülésén tartott előadásában, ahol újra felszólalt az elmebetegügy törvényhozási anomáliái, a betegek érdekeit sértő hatósági igazolvány, az intézeti páciensek megbélyegzése ellen, így fogalmaz: „A pszichiáterektől való irtózás, a társadalomnak az elmei gyógyintézetektől való félelme és a túlhajlott szabadság veszélyezése nyilvánul meg az összes külföldi és belföldi törvényekben.”²⁰ Ha a fotográfia egyéb, például szociográfiai indíttatású alkalmazási területei felől nézünk kutatásunk tárgyára, ugyanígy szembetűnnek a hiányok, és mintegy topografikusan kiterítve magunk előtt látjuk a magyar elmeorvosi, legfőképpen az intézeti elmeorvosi praxis és más társadalmi gyakorlatok távolságát, érintkezésük hiányát. A szociális érzékenységgel, illetve szociográfiai érdeklődéssel ellentétben azonban nem sokat késlekedett, feltételezhetően a millenniumi készülődések, a külföldi tömegek ér-

¹⁹ Karinthy Frigyes: *Utazás a koponyám körül*. Karinthy Kiadó, Budapest, 56.

²⁰ *Pesti Hírlap*, 1933. június 4. MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény archívuma, sajtógyűjtések 1931–37.

kezését prognosztizáló rendezvényszervezések és azok biztosítása végett, a bűnüldözés magyarországi társadalmi gyakorlata a fénykép alkalmazásának tekintetében. A fényképes adminisztráció az a terület, ahol a hazai bűnügy és elmegyógyászat, a törvényszéki orvos-szakértés feladatán túl, vizuális eszközrendszerükben érintkeznek. Mivel a régi kórrajzok és a betegfelvételi könyvek nem hozzáférhetőek, szórványosan fellelhető másolataikból tudjuk, hogy a kezeltokről az intézetbe érkezéskor készítettek fényképet már a 19. század fordulóján. E betegfelvételi könyvekben a semleges háttér előtti *en face* képek leginkább a rabosító fényképekkel állíthatók párhuzamba, bár készítésük módja technikailag jóval kevésbé kötött.²¹ A magyarországi gyakorlatban már a század elején meghonosodó, az azonosítást szolgáló rendőrségi fotóhasználattal való párhuzam így is árulkodó.²² A börtönök és az elmegyógyintézetek lakóinak világa között tagadhatatlanul volt átfedés. Azon túl, hogy az intézeti terek kialakítása sokakban kaszárnyaélményt hívott elő, még a harmincas években is akut kérdés volt az „erkölcsi elmebeteg” (Nyíró Gyula pszichiáternél tűnik fel e kifejezés) és a mentális beteg differenciált kezelésének hiánya. A gyűjteményben fellelhető sajtógyűjtések (1931–39) olyan közléseket is megőriztek, amelyekben az elmegyógyintézetek mint bűnözők búvóhelyei jelennek meg, jellemző, hogy a szenzációkeltő sajtóhírek a bűnelkövetést szinte automatikusan az örülettel hozzák összefüggésbe, vagy fordítva, az elmebajt a büntetés-végrehajtás alóli kibúvás lehetőségeként tüntetik fel.

Egy 1905-ös, lipótmezői betegfelvételi könyv néhány oldalának általunk ismert fotókópiájáról leolvasható a beszállított/beutalt kezelték dacos zárkózottsága (a test előtt összefont karok és a szúrós tekintet szembetűnő gesztus), ugyanakkor a rabosító fényképektől elkülönülnek egyfajta hevenyészett, sietős minőség kitapinthatóságában; nem mellékesen a profilkép, vagyis az identifikációt segítő testrész, a fül megmutatásának hiányában. A fényképezés feladatát feltehetően az egyébként is túlterhelt ápolószemélyzet látta el (?), esetenként még az is látszik, hogy az arckép csoportképről van levágva: mintha több beutaltat vagy beszállított páciens állítottak volna egyszerre kamera elé, hogy aztán a csoportképet szétvágva, az egyes arcképeket a betegfelvételi könyvek megfelelő rubrikájához, illetve a kórlapra illesszék. Ezek a dokumentumok azonban az intézeti ad-

²¹ John Tagg: A Means of Surveillance: The Photograph as Evidence in Law. In *The Burden of Representation. Essays on Photographies and Histories*, 1988. E tanulmány egy részlete a *Fotóművészet* 2013/3. számában magyarul is olvasható. John Tagg: Bizonyíték, igazság és rend: fotónyilvántartások és a fejlődő állam. Ford. Kemenesi Zsuzsanna, 74–76.

²² Bogdán Melinda: A rabosító fénykép http://bfl.archivportal.hu/id-691-bogdan_melinda_rabosito_fenykep.html

minisztrációt szolgáltak, az intézet működtetésében keringtek: egyes albumokból kiderül, hogy több nagyítás is készült a fotografikus felvételekről. Nem voltak publikusak, ugyanakkor az intézeti adminisztráción kívül nem volt olyan a fényképezést alkalmazó kulturális gyakorlat (ennek sporadikus és ritka példáját a már bemutatott Balogh Rudolf-fényképek jelentik), amely az elmeügy belügyeibe betekintést engedett volna. Alig találjuk nyomát egy olyan külső és ennek folyamányaként óhatatlanul távolságot is tartó elemző tekintetnek, amely a vizuális reprezentáció fotografikus eszközein keresztül mutatta volna meg a tébolydák világát. Így erről maguk az intézeti elmeorvosok, mint e világban otthonosan mozgó, belső emberek gondoskodtak, amikor több évtizedes gyűjtési munka eredményeként 1931-ben, az *idegenség oldásának* missziójával megnyitották az angyalföldi Selig Múzeumot.

Nagyon valószínű, hogy a túlsúfolt elmeügyintézetekben a kórlapokhoz és a betegfelvételi könyvekhez csatolt fényképek ténylegesen segítették a betegek nyilvántartását, nélkülözhetetlenek voltak az azonosítás folyamatában mind az ápolóhiánnyal küszködő intézet mindennapjaiban, mind az elbocsátás után egy várhatóan megismétlődő beszállítás esetén. Mindez ugyanakkor a pszichiátriai kezeltek kriminalizálásának kérdését is felveti. A londoni Bethlem levéltári anyagával összehasonlítva, ahol az 1890-es évektől már nem készítettek személyi azonosító fényképet az ápoltakról, főleg nem törvény szavatolta jogaik megsértésével (Lunatic Act), a lipótmezői és az angyalföldi intézetben a két világháború közötti időszakban még mindig bejáratott gyakorlat volt az ápoltak fényképezőgép elé állítása. Egy búcsúajándékként a hatvanas években összeállított fotóalbumból kiderül, hogy Lipótmezőn 1929-ben is létezett még az intézeti adminisztrációnak ez a módja.²³ Ez az elhúzódó, a fényképhasználatban tetten érhető intézeti adminisztrációs gyakorlat azonban nemcsak a

²³ Gerhard Marschall lipótmezői orvosnak nyugdíjba vonulásakor készített ajándékalbum, melyben megörökítették a nyugdíjba vonuló orvos első intézeti napján történt betegfelvételt, úgy, hogy lefényképezték és az albumba helyezték az 1929. április 1-jén érkező páciens kórlapját. E ponton kiegészítésként érdemes megjegyezni, hogy a fényképalbumban látható fényképek a hatvanas évek elején, ugyancsak az intézeti világ lakóinak, az orvosoknak, a pácienseknek és az ápolóknak a közreműködésével jöhetett létre, lévén privát használatra szánt személyes, az emlékezést szolgáló vizuális relikvia. A két háború között készült, az intézeti életet valamilyen módon dokumentáló gyűjteményi festmények és fényképek atmoszférájától nem igazán különböző enteriorképek mellett ebben az albumban a hatvanas évek elején az intézetben kezelt páciensek is megjelennek. Az ágyban, pizsamában fekvő betegek – Gerhard Marschall páciensei – állapotuktól függően aktívan részt vettek az album összeállításában: a kamerával, illetve a fényképező személlyel kapcsolatuk eleven, az albumban névvel szerepelnek. MTA PMGY kéziratára.

differenciálatlan és reformokra szoruló elmebeteg-ellátás kényszerítő hatására, hanem az intézeti elmeorvosok ambivalens, atyáskodó szemléletmódjára is rávilágít. Az eltárgyasító, a beteg személyét eseté alakító orvosi képhasználat gyakorlata mellett az intézeti betegek az adminisztráció eltárgyasításának is alanyaivá váltak. Éppen ebben a kontextusban válik jelentőségteljessé, hogy az 1931-ben megnyílt múzeum Wunderkammer-szerű elrendezésében megjelentek azok a fotóalbumok és tablók, amelyek e belterjes és korlátos világból a nyitás, a feltárulkozás igényével állnak elő. Számot adnak az elmeorvos, maga is intézetlakó munkájáról, és kísérletet tesznek az ápoltak betegségén túli identitásának megjelenítésére.

Az angyalföldi múzeumban helyet kaptak az ápoltak készítette rajzok, festmények, kenyérbélszobrok, fafaragások, szökési kísérletekhez fabrikált tárgyak és írásos megnyilatkozások (versek, regények), valamint bemutatásra kerültek a pszichiáteri munkát, annak történetét és jelenét reprezentáló tárgyak. A látogatók okulására és megnyugtatóására szemlére bocsátották a hajdani rémisztő, de a gyűjtemény megnyitásakor már csak múzeumi tárgyként létező orvosi műszereket, valamint az agyszövetani és anatómiai preparátumokat mint orvosi szemléltetőeszközöket, a látogató átlapozhatta az összegyűjtött elmeorvosi bibliográfiákat, és végignézhette az elmeorvosi kutatások és reformelképzelések bemutatására összeállított fényképes tablókat (családi ápolás, tájkori megbetegedések, törpék szinitársulatának bevonása egy törpenövés-vizsgálatba). Volt reprodukciós album, amely a pszichiátria-történethez rendelt művészeti példatárat őrizte, grafológiai gyűjtések, elmeügyi vonatkozású sajtóhírek és nem utolsósorban az intézet tereit bemutató és rendezvényeit dokumentáló fényképalbumok. Az ápoltakról készült fényképalbumok vélhetően a medikusképzésben és az orvosi konzultációkban is szerepet kaptak. Úgy tűnik, a múzeum nem csupán nézelődésre, de egyfajta interaktív munkára is lehetőséget adott.

Pillanatképek

Egy olyan közegben, ahol az elmebetegségben szenvedők világáról leginkább a szenzációs hírek tudósítottak a vallási és a szerelmi téboly, a politikai merénylők örülete, vagy a védeljárást kerülni igyekvő szimulánsok kapcsán, ez hiánypótló volt, de egyben kuriózumként, a ritkaságok és a furcsaságok tárházaként is hatott. A múzeum megnyitása (1931) és az angyalföldi intézet alapításának jubileumi eseményei (1934–35) alkalmával a tébolyda ugyan a megszokottnál nagyobb médiafigyelmet kapott, ám kérdés, hogy a fényképes illusztrációk tematikájának vélhető korlátozásában, az elmeügyi riportfotó feltűnő hiányában nem a belső és a külső cenzúra, az orvostikai alapon is elképzelhető intézeti elmeorvosi kontroll és a

nyomorral együtt a mentális leépülés kérdését is elhallgató álságos politikai irányjelzők sejtethetők-e? Ugyancsak kérdéses, hogy a külső tekintetben formálódó, dokumentarista, szociografikus, vizuális reprezentáció hiányában a tébolyda a saját házi múzeumán keresztül, a belülről alakított vizuális reprezentációjával, önmaga teremtette imázsával, mennyire léphetett ki izoláltságából? Ritka, fényképpel kísért híradások akkor fordulnak elő, ha az intézeti életet egy-egy illusztris, ismert személy látogatása élénkíti fel és egyben teszi elfogadhatóvá, mint például Salamon Béla lipótmézői kabaréestjei, vagy az intézeti farsangi mulatságról (angyal földi intézet) szóló híradások esetében.

E hiány a kor adekvát vizuális médiumában – a fényképezői gyakorlatokban – még inkább tatóngó űrnek mutatkozik, amikor a Selig Múzeum hajdani vendégkönyvét lapozgatva *Szélpál Árpád* aláírásán akad meg a szemünk. Az angyalföldi intézetben és múzeumában a *Népszava* újságírójaként járt Szélpál, aki szociális érzékenységét mind a fényképezésben, mind az újságírásban érvényre juttató, a progresszív alkotókkal a Mentor Könyvesbolton (1922–30) keresztül is kapcsolatban álló szellemi emberként két cikkben írta meg múzeumi élményeit a *Népszava* hasábjain. Látogatásának fényképes nyomairól, máig, nem tudunk. „Tudósok, kutatók, elmeorvosok számára megbecsülhetetlen anyagot nyújt az angyalföldi elmeegógyintézet múzeuma. De a laikusok számára is páratlanul érdekes. A képzőművészeti anyagon kívül első pillanatra az elavult kezelési eszközök modelljei tűnnek föl (forgatószék, »szájkörte«). Legérdekesebb azonban a grafológiai rész. Levelek, írárok és versek gyűjteménye. [...] És milyenek azok az emberek, akik ezeket írják? Az angyalföldi elmeegógyintézetben három osztály van: A., B., C. osztály. A legsúlyosabb betegek a C. osztályon vannak. A betegek közös kórtermekben, ágyakon fekszenek, vagy a folyosókon, a sűrűn egymás mellé zsúfolt szalmazsákokon. Mert kevés a hely. Négy száz beteg számára van férőhely és jelenleg 700 a létszám. [...] Jövőre 50 éves lesz az intézmény és bizony a gyógy mód haladása és a régi, rozoga és nem higiénikus épület között kiáltó az ellentét. Van ugyan egy-két modern pavillonja is, ami mutatja, hogy a jószándék megvan, csak a pénz hiányzik. [...] Vajjon miért nem áldoznak többet erre az intézményre? Hiszen a gazdasági élet romlásával mindig több és több lesz azoknak a száma, akik idegileg is tönkremennek és idekerülnek. Vajjon miért ép-pen a kórházakon és az elmeegógyintézeteken takarékoskodnak? Kérdések, amelyekre nincs elfogadható válasz.”²⁴

²⁴ Szélpál Árpád: Halálon innen – életen túl. Látogatás az angyalföldi elmeegógyintézet múzeumában. *Népszava*, 1933. június 11. és Szélpál Árpád: A téboly költésze. *Népszava*, 1933. június 18. MTA PMGY archívuma.

Ugyancsak szemléletes, de a textualitás médiumában maradnak a következő „pillanatfelvételek” is, amelyek *Harmath Pál* tudósításában jelentek meg:

„Budapesten a gyárkérmények között, hatalmas bérházakkal körülvéve, a Hungária-uton van egy szomorú hely, az élőhalottak háza, a legszencsétlenebb emberek földi tanyája: az angyalföldi elme- és ideggyógyintézet. A Társadalmunk munkatársának alkalma nyílt meglátogatni ezt az intézetet. Távol áll tőlünk, hogy szenzációt hajhászó riportban számoljunk be az ott látottakról, – azonban mit tagadjuk, – be kell vallanunk, hogy ez a hely nem tartozik fővárosunk büszkeségei közé **és az ott uralkodó állapotok elképesztőek, még a legélénkebb fantáziát is messze felülmúlják.** [...] És hiába minden, az orvosok és az ápolószemélyzet emberfeletti munkája, áldozatkészségük és a betegek iránti szeretetük, ők a fennálló bajokon segíteni nem tudnak. Az angyalföldi tébolyda ápolottjai jóformán egymás hegyén-hátán fekszenek, mert **a négyszázhusz férőhelyes intézetnek ez idő szerint több, mint hétszáz ápolója van.** [...] tömegével fekszenek a folyosókon, az ágyak között és az ágyak alatt [...] az ágyak alá szalmazsákot tettek, a folyosókon pedig a „protekciosok” fekszenek. [...] a sarkokban és ablakok alatt szalmazsákokon hemperegnek a betegek, szorosan egymás mellett, mint egy konzervdobozban a szardíniák. Pedig az intézet felszerelése európai nivójú, a tisztaság, rend és élelmezés kifogástalan és az orvosok kitűnő szakemberek. Az angyalföldi intézetben a dühöngő és nyugtalan betegeket injekciókkal csillapítják le, **itt a kényszerzubony ismeretlen fogalom.** Érdekes kísérletek folynak a különböző elmebajok gyógyítása céljából és most próbaképpen bevezették az ugynevezett maláriaoltásokat is, amelyek nagy lázt okoznak. [...] végiglátogattuk a foglalkoztató műhelyeket, ahol rendszeres munka folyik, – de talán a legmeglepőbb az angyalföldi tébolydának az ugynevezett muzeuma, ahol az intézet betegei tényleg a borult elme zsenialitásának adtak bizonytságot. **Az „üvegből vagyok”, „kínai császár” és „Napoleonnak” képzelt bolondok nem léteznek.** Ilyeneket csak a köztudat ismer, a rémregények és ponyvaelbeszélések alapján. Ellenben összeroppanó férfiak és nők, képzelt tévhitben élő betegek annál többen vannak. **A morfinisták és a tiltott mérgek élvezői külön kasztot képeznek.** Ők az előkelő arisztokraták. [...] A Hungaria-út környékén közpénzből több középület épült fel, de az élőhalottak legparányibb kényelmére már nem tudtak pénzt teremteni. [...] **Csodálatos, hogy az állam elsősorban itt hajtotta végre a takarékosági rendelkezéseit, amelyeket pontosan be is tart.** Hétszáz és egynéhány betegnek kevés az orvosa, az orvosok túlfeszített munkájának köszönhető, hogy nem állandósulnak a komolyabb bajok. Nem szaporítják

többszöri kérelem dacára az ápolószemélyzet létszámát sem, akik napi tíz-tizenöt órát vannak szolgálatban, ami végeredményben a betegek rovasára megy.²⁵ (Szerkesztői kiemelések.)

Mindegyik idézett cikk megtalálható a múzeum sajtógyűjtésében (elmeügyi hírek), amelyet a hajdani intézeti elmeorvosok válogattak, és a múzeumban megtekinthető albumokban rendezték el kronologikusan az intézetről szóló, valamint a publicisztikától a bulvárig terjedő figyelmünkben elmeügyi vonatkozásúnak tartott közléseket (1931–39). E cikkek azonban a szemléletes, óhatatlanul elfogult leírásokon nem lépnek túl, a fényképes illusztráció, a közlések mellé rendelt vizuális reprezentáció elmarad, vagy a bulvár szintjén az ápoltak múzeumba helyezett munkáival színesített. Bár az ápoltak kreatív munkáinak bemutatása is jobbára a verbalitás regiszterében marad, főleg ha az újságírók a tébolyda berkeiben tapasztalt „véleményszabadsággal” találkozhatnak: „Az elmeógyógyintézeti betegek fantáziája gyakran színesebb, mint a normális emberé. Nem ritkán különös ötleteik is vannak. [...] A múzeumnak kincsei közé tartoznak: a beteg jogász faszobor-karikatúrái. Ez már komoly művészet. Az összeomlott idegrendszerű ember fából faragta ki a szellemes politikai karikatúrákat, amelyeket lapokban látott. Hordócska tetején ölelkezik a két exképviselő, aki nagyon szereti az italt, ott áll Bethlen, hosszú cigarettaszípkájával, komoran néz ki az üvegszekrényből Mussolini feje.”²⁶

Érdemes megtekinteni a *Life* magazin 1938-ban közölt képriportját, amelyet *Alfred Eisenstaedt* készített a New York állambeli Pilgrim Hospitalben, egy 1929-ben felépült pszichiátriai kórházban.²⁷ A *Life* magazin képriportjának tükrében válik csak igazán érzékelhetővé az a vizuális reprezentációban megmutatkozó hiány, amelyet Szélpál Árpád 1934-es angyalföldi látogatásának felidézésével szemléltettünk. De hogyan is lett volna lehetséges az izolált és kirekesztett világban élők fotografikus megközelítése e terület vizuális ábrázolásának, eme ismeretlen világ megközelítését segítő vizuális hagyomány hiányában? Egy a társadalmi igazságtalanságokra érzékeny szellemi ember számára elsősorban etikai kérdéseket vehet fel, ha egyáltalán felmerül egy a „téboly” vizuális reprezentációja felől nézve járatlan területen, és amelyet tovább akadályoz vagy nehezít az izolált intézeti élet megközelítésének vélhetően elmeorvosi szabályozása

²⁵ Harmath Pál: Állati sorban élnek az angyalföldi tébolyda szerencsétlen ápoltsai. *Társadalmunk*, 1934. május 11.

²⁶ Látogatás az angyalföldi elmeógyógyintézet múzeumában. *Magyar Hírlap*, 1935. április

²⁷ <http://time.com/3506058/strangers-to-reason-life-inside-a-psychiatric-hospital-1938/> 2015. október 21.

(humanisztikus és orvostikai elgondolásból is), továbbá a szociális problémákkal szembeesítő fotográfusi gyakorlatok korlátozása, cenzúrázása.

Eisenstaedt képriportjához hasonló, a magyar elmegyógyintézetek és pszichiátriai osztályok világát bemutató dokumentarista fényképeket a két háború közötti évtizedekből nem ismerünk. A *parlagon heverő elmeügyünket*, mint egy ismeretlen világot felfedező és azt kamerával birtokba vevő felvételek közel fél évszázad elteltével Bakonyi Péter szociográfiájában jelentek meg 1983-ban.²⁸ A fényképeket Szebeni András készítette, aki az 1977-ben alakult Fialatok Fotóművészeti Stúdiójához 1978-ban adta be *A falon túl* című szinopszisát, amelyben az elmegyógyintézetek életének fotografikus bemutatását tervezte. Az ösztöndíjat megkapta, és ekkor elkezdett munkája Bakonyi Péterrel való együttműködésében, a hazai elmegyógyintézetek, a kórházi elmeosztályok és az elmeszociális otthonok végiglátogatásával bontakozott ki és gyarapodott tovább, majd kapott teret Bakonyi könyvében és vált vizuális pendantjává a szociografikus feltárásnak.

Természetesen a fényképes reprezentáció sem objektív, viszont a vizuális részletek emlékezetbe vésésének erejét nem lehet tőle megtagadni, sőt, látásmódunkat éppen a fotografikus, ez a valóság illúzióját keltő *deskriptív* képfajta alakítja, mióta a kommunikáció médiumaként a hírek, az információk elsődleges szállítója lett. Számptalan ismeret birtokában vagyunk, ami fotografikus képek alapján érlelődik bennünk, sőt, vannak olyan képekben őrzött emlékeink, amelyeknél szét sem tudjuk szálazni, hogy személyesen tapasztaltuk, vagy fényképek alapján raktároztuk el azokat; az optikai-technikai médiumok alakította vizuális reprezentáció, a fotografikus alapú álló- és mozgókép egyéni és közösségi emlékezetünk alapanyaga és alakítója. A magyar kulturális gyakorlatokban azonban az elmebetegségben szenvedőknek és körülményeiknek fényképalapú, publikus vizuális reprezentációjára a két háború között (majd a háború után egészen Szebeni sorozatáig) alig van példa. Így a társadalmi képzeletben sem létezett egy olyan viszonyítási pontokat adó, formálható (bírállható, árnyalható) vizuális mátrix, amelyben helyet kaphatott volna a pszichogén betegségek következtében a társadalmi életből kiszorult és stigmatizált személyek, és ábrázolásukon keresztül egy összetett, egészségügyi és szociális problémakör láthatósága. A többszörösen, társadalmi helyzetükben és betegségükben is kiszolgáltatott emberek társadalmi csoportjaként elképzelhető intézeti páciensek fényképes reprezentációja maguknak az intézeti elmeorvosoknak a kezében volt. A rendkívül szenzitív terület és izolált világ fotografikus dokumentációját a Selig Múzeum orvosai kezdték el mód-

²⁸ Bakonyi Péter: *Téboly, terápia, stigma*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984

szeresen gyűjteni, feldolgozni és ezzel, ha töredékesen is, de sikerült e világból megőrizni egy keveset számunkra. A tébolyda világát az angyalföldi intézet múzeumának Wunderkammer-szerű elrendezésben tették megismerhetővé. A múlt bizarr orvosi eszközei és anatómiai tárgyai, valamint a ritkaságnak számító, a hazai művészeti képbe ugyancsak nem illeszthető pszichotikus alkotások mellé helyezték a kamerával készült képeket, amelyeken nemcsak a betegek, hanem maguk az orvosok, az orvosi rendezvények fényképei is feltűnnek.

Elmondhatjuk, hogy kultúránk vizualitásában csak elszigetelten és töredékesen jelent meg a psziché és az elme zavaraival küszködők, illetve életkörülményeiknek ábrázolása. A művészi, anatómiai és fiziognómiai rajzoktól a páciensek vizuális megnyilvánulásain keresztül a dokumentarista fényképfelvételéig ívelő, a kreatívan alkalmazott képkeltő eljárásokkal összefonódó elmeorvosi gyakorlat leginkább a reprodukciókból szerzett minták és az intézeti életben egymásra utalt elmeorvos és páciens kooperációjában, a Selig Múzeumot létrehozó és fenntartó elmeorvosok, majd a lipótmezői pszichiáterek és pszichológusok gyakorlatában formálódott. A gyűjtemény hányatott sorsa, hol öntudatos megnyitása, majd a háború éveit követő időszakban elhanyagolása, maga is az elmeügy hiányos, vagy inkább nem létező vizuális reprezentációjának elszenvedőjévé vált. „Altalában minden olyan nyomnak az eltüntetésére törekedünk, mely az intézet tébolyda jellegére utalhatna” – írta Nyíró Gyula 1938-ban, miután az angyalföldi intézet friss igazgatójaként annak kórházasításába fogott, a magát új névvel is megkülönböztető intézményben: Magdolnavárosi M. kir. Elme- és Ideggyógyintézet. „Éppen ezért mondunk le – folytatja Nyíró – a Selig-múzeumról is, melynek igen értékes anyaga az elmebetegek művészi megnyilatkozásának gyűjteménye, de amely bármilyen egészségügyi múzeumban inkább elhelyezhető, mint az elmeügyintézetben, ahová a szenzációra éhes kíváncsiak tömegét csábítja, mint ahogy azt alkalmunk volt megtapasztalni.”²⁹ Nyíró a második világháború után véghez is vitte az angyalföldi tébolydán demonstrált, modellt teremtő kórházasítási programját, amelynek keretében drasztikusan rostálta a betegfelvételt, és kíméletlenül végrehajtotta az elbocsátásokat. Az elmeosztály így csupán egy lett a kórházban a többi betegellátó osztály mellett. Modellje azonban, amelytől az elmebetegek emancipációját, a megbélyegzés felszámolását remélte, nem vált be. A hetvenes évekre már egyértelműen kiderült, hogy a kórházasítási program az elmeügy „gyarmatosításába” tor-

²⁹ Nyíró Gyula: Tapasztalatok a Magdolnavárosi (Angyalföldi) M. kir. Állami Elme- és Ideggyógyintézet egy évi vezetésével kapcsolatban. *Népegészségügy*, 1938 (2) 1024.

kollott. Vagyis a tébolyda múzeumában – amelyben Nyíró a modernizációs törekvései egyik akadályát látta és ezért a Lipótmezőre került –, illetve e muzeális Wunderkammer további sorsában, kifosztásában, elhanyagolásában, majd újrakezdettt gyarapításában (Fekete János lipótmezői pszichiáter) és végül 1988-ban történt újrendezésében és muzeológiaiilag szakszerű gondozásában (Véer András igazgatósága alatt Plesznivy Edit művészettörténész) az elmeügy vizuális reprezentációja, illetve pszichiátria és vizualitás, pszichoterápia és alkotás kérdéskörei problematizálódtak, amely kérdéskörök létjogosultságában azonban, ahogy Nyíró állásfoglalása vagy Tariska István lipótmezői igazgatói gyakorlata is illusztrálja, a pszichiáterek körében sem volt konszenzus.³⁰

Az amatőr fotó csodája

2015 nyarán Szilágyi Judit irodalomtörténész Pál István és Füst Milán barátságának nyomai után kutatva Gyöngyösig jutott. Revelációként hatott a hajdani gyöngyösi alapítványi kórház elmeorvosának, Wiltner Sándornak fényképes hagyatéka. Mint fényképezni szerető orvos számos felvételt készített a kórházban: köztük életképeket és a betegek munkáit is megörökítette. E felfedezés egyfelől alátámasztja azt a hipotézisünket, miszerint az elmebetegek világának fényképes reprezentációját leginkább az ebben a világban otthonosan mozgó volt hivatott megteremteni. Ugyanakkor reményt is ad, hogy kerülhetnek még elő e letűnt világról hírt adó fényképes dokumentumok.

„Az amatőr rendszerint éretlen művészként határozzák meg. Olyan valaki – mondják –, aki nem tud, vagy nem akar magas fokon elsajátítani egy szakmát. A fényképészeti gyakorlatban azonban, éppen ellenkezőleg, az amatőr veszi át a profi helyét, mert ő áll közelebb a Fotográfia noémájához.”³¹

³⁰ A gyűjteményt Lipótmezőre költöztették, ahol ott továbbra is Zsákó István, az angyalföldi igazgatói székéből 1936-ban Lipótmezőre kinevezett elmeorvos viselte gondját és állították fel a hajdani mozieremben és a folyosókon. Az ötvenes években Fekete János, Zsákó ekkor fiatal kollégája leltározta a megmaradt tárgycsoportokat és folytatta gyarapítását, de az intézet egy eldugott, kicsi terében, a könyvtárhoz csatlakozó karzatán.

³¹ Roland Barthes: *Világoskamra*. Ford. Ferch Magda. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000 (alapkiadás: 1985). 102–103.